
Vesna
LAMZA POSAVEC

NEKI METODOLOGIJSKI
ASPEKTI ISTRAŽIVANJA
JAVNOGA MNIJENJA

U modernim demokratskim društvima istraživanja javnoga mnijenja imaju važnu društvenu ulogu ali i vrlo veliku odgovornost. To stajalište, smatramo, ne treba posebno obrazlagati. Poznat je, s jedne strane, potencijalni utjecaj rezultata takvih istraživanja na različite oblike i razine političkog odlučivanja, od onoga koje se odnosi na neke manje poteze kratkoročnijeg značaja ili odluke ograničene socijalne relevancije pa sve do onih koji imaju ekstenzivan, dugoročan ili strateški društveni značaj. S druge pak strane, rezultati ispitivanja javnoga mnijenja obično su medijski eksponiraniji, pobuđuju veću pozornost javnosti i neposrednije su povezani s aktualnim društvenim zbivanjima nego što je to slučaj s većinom ostalih društvenih istraživanja. Osobito velika odgovornost proizlazi iz mogućeg, iako znanstveno još nedovoljno dokazanog učinka javnog objavljivanja rezultata na oblikovanje stavova i mišljenja ljudi te stoga i na različite oblike njihovog političkog i javnog ponašanja. Iako izravni učinci medijske prezentacije rezultata istraživanja javnoga mnijenja na političke stavove i preferencije glasača nisu ni približno tako prepoznatljivi i jednoznačni kako se to obično smatra u pojednostavljenim laičkim interpretacijama, u mnogim je prilikama zasigurno moguće govoriti o njihovom značajnom posrednom utjecaju; rezultati provedenih istraživanja često postaju važnim dijelom političke i medijske retorike pa tako i čimbenikom društvenog konteksta odgovornog za oblikovanje javnoga mnijenja koje postaje osnovom izbornog i ukupnog političkog ponašanja građana.

Iznimna društvena i politička osjetljivost istraživanja javnoga mnijenja jedan je od glavnih razloga zbog kojih se pred tu vrstu istraživačkoga rada postavljaju osobito strogi zahtjevi u pogledu valjanosti i preciznosti dobivenih rezultata. To osobito vrijedi za predizborna anketna ispitivanja koja su, od svih vrsta društvenih istraživanja, zasigurno najizravnije izložena znanstvenoj i javnoj verifikaciji jer se

moгу neposredno provjeriti objektivnim, lako dostupnim i vrlo osjetljivim kriterijem – službenim rezultatima izbora. Mogli bismo stoga reći da kao takva imaju i specifičnu znanstvenu odgovornost jer pružaju iznimnu priliku za evaluaciju primijenjenih istraživačkih metoda te identificiranje mogućih izvora grešaka i pristranosti koji mogu značajno umanjiti ukupnu valjanost dobivenih rezultata. U tom je smislu metodologijskim iskustvom u predizbornim istraživanjima javnoga mnijenja ostvaren iznimno veliki prinos razvitku empirijskih društvenih istraživanja, osobito ankete kao zasigurno najčešće upotrebljavane metode, a takva su istraživanja ujedno postala i svojevrsnim općim mjerilom valjanosti anketnih društvenih istraživanja te njihovog ukupnog znanstvenog i javnog kredibiliteta.

Da bi udovoljili visokim očekivanjima istraživači javnoga mnijenja s vremenom su razvili vrlo složenu i do potankosti razrađenu istraživačku metodologiju, zahvaljujući kojoj u mnogim slučajevima postižu tako precizne istraživačke procjene da njima mogu predvidjeti rezultate glasanja na izborima, počesto čak i s manjim odstupanjima od tzv. standardne ili teorijski očekivane greške.

Jedan od zasigurno najvažnijih metodologijskih problema istraživanja javnoga mnijenja riješen je razvojem matematički planiranih, tzv. probabilističkih anketnih uzoraka, čime je, u planu i operacionalizaciji istraživanja, gotovo u potpunosti eliminirana mogućnost pristranog izbora ispitanika kao potencijalno najvažnijeg izvora nedovoljne validnosti istraživačkih rezultata. Nemali je prinos ostvaren i razvitkom dijagnostički valjanog istraživačkog instrumentarija i pronalaženjem prikladnih tehnika prikupljanja i obrade podataka zahvaljujući kojima su potencijalne greške u odgovorima ispitanika, kao i mnogi drugi izvori pristranosti u realizaciji istraživanja, u brojnim slučajevima svedeni na gotovo zanemarivu mjeru.

Ipak, ni nakon nebrojenih analiza moguće nevalidnosti dobivenih rezultata, kao i intenzivnog eksperimentiranja s modalitetima nacрта i realizacije istraživanja, neki problemi empirijskog ispitivanja javnoga mnijenja još ni danas nisu zadovoljavajuće riješeni. To osobito vrijedi za naše društveno okruženje u kojemu je takva vrsta istraživanja još i sada nedostatno razvijena, a zbog izrazite kontekstualne determiniranosti proučavane pojave, inače dragocjena svjetska iskustva ne mogu u svakoj prilici biti izravno primijenjena. Upravo stoga znanstveno bavljenje istraživanjem javnoga mnijenja ni u kom slučaju nije opravdano ograničiti samo na proučavanje pojava i procesa koji su njegov osnovni predmet, već je nužno kontinuirano ga dopunjavati novim provjerama i usavršava-

njem metodologijskih pristupa koji će, u većoj ili manjoj mjeri, pridonijeti ukupnoj valjanosti istraživačkih rezultata.

U sklopu naznačene znanstvene ambicije, u Institutu “Ivo Pilar” kontinuirano se provode različite vrste metodologijskih istraživanja te sustavno analiziraju dosad stečena metodologijska iskustva na tom području društvenih istraživanja. Riječ je ponajprije o provjerama upotrebljivosti nekih, u našim uvjetima, još nedovoljno istraženih i usavršenih anketnih tehnika te o pokušajima rješavanja vrlo važnih metodologijskih problema povezanih s realizacijom planirane istraživačke procedure i mogućnostima generaliziranja dobivenih rezultata. I dok je, u prvom slučaju, pozornost istraživača usmjerena na definiranje odgovarajućih postupaka prikupljanja podataka, koji će povećati valjanost predizbornih i ostalih anketnih istraživanja javnoga mnijenja (npr. uvođenje tehnike tajnog izjašnjenja na osobito osjetljiva anketna pitanja; uporaba posebno konstruiranih pitanja za procjenu mišljenja i preferencija neizjašnjenih ispitanika; provjere opće upotrebljivosti telefonskih anketa te pronalaženje optimalnih modaliteta za njezinu realizaciju), u drugom se slučaju nastoji riješiti neke probleme koji proizlaze iz sve naglašenije anketne i izborne apstinencije stanovništva. I naše je istraživačko iskustvo, naime, pokazalo da zbog vrlo značajne autoselekcije potencijalnih ispitanika, nastale uslijed visokih proporcija odbijanja ankete te učestalog uskraćivanja odgovora na osjetljiva anketna pitanja (poglavito ona o namjerama glasovanja na izborima), čak i najkorektnije planirani anketni uzorak može u realizaciji postati značajno pristranim. Drugi je izvor teškoća povezan sa spontanom selekcijom birača odnosno značajnom proporcijom neodazivanja izborima (koja je i u nas u stalnom porastu) zbog čega se, i usprkos primjeni korektne istraživačke metodologije, rezultati istraživanja provedenog na uzorku cijelog glasačkoga tijela mogu čak i značajno razlikovati od stvarnih izbornih rezultata. U oba slučaja prediktivna valjanost istraživanja može biti ozbiljno narušena zbog – empirijskim istraživanjima utvrđene činjenice – da se pojedinci koji participiraju u rečenim aktivnostima (anketi odnosno glasovanju) po mnogim relevantnim svojstvima (demografske osobine, stavovi, političke orijentacije) znatno razlikuju od onih koji odbijaju u njima sudjelovati. Jer, kao što je to već davno konstatirao znani i nebrojeno puta citirani statističar i istraživač Moser (1958.), glavni je problem u tome da se dio koji nedostaje u pravilu znatno razlikuje od cjeline i to upravo prema karakteristikama koje osobito značajno utječu na proučavanu pojavu.

U ovome ćemo radu pokušati sažeto prikazati najvažnije rezultate metodologijskih provjera i studija Instituta "Ivo Pilar", provedenih radi poboljšanja valjanosti istraživanja javnoga mnijenja u našem društvenom okruženju. Podaci su prikupljeni u razdoblju od 1991. do 2001. godine u sklopu realizacije longitudinalnog znanstvenog projekta istraživanja hrvatskog javnoga mnijenja, a mnogi su od njih već predloženi u znanstvenim člancima i drugim odgovarajućim publikacijama.

Odbijanje ankete

Prikaz započinjemo osvrtom na iznimno važan metodologijski problem istraživanja javnoga mnijenja i anketnih istraživanja uopće, u rješavanju kojega smo dosad razmjerno najmanje postigli. Riječ je o spontanoj selekciji potencijalnih ispitanika, nastaloj zbog odbijanja anketne suradnje. Iako vrlo značajno ugrožava valjanost dobivenih rezultata, i mada brojni istraživači već desetljećima pokušavaju pronaći učinkovit empirijski način za njegovo prevladavanje, taj metodologijski problem nije ni u svjetskim razmjerima zasada još zadovoljavajuće riješen.

Sustavnim praćenjem podataka o odbijanju anketne suradnje utvrdili smo ponajprije da se, slično kao i u SAD-u i nekim europskim zemljama, ovaj oblik spontane selekcije uzorka i u našim istraživanjima javnoga mnijenja (provedenima tehnikom usmene terenske ankete na probabilistički biranim uzorcima ukupnog punoljetnog stanovništva Hrvatske) u prosjeku kreće u rasponu od 25 do 35 posto od ukupnoga broja kontaktiranih potencijalnih ispitanika te da zabilježena stopa odbijanja dosljedno pokazuje tendenciju daljnjeg povećanja (Lamza Posavec, 1997.; dokumentacija Instituta "Pilar"). Uz tako značajnu autoselekciju potencijalnih ispitanika realizirani uzorak u velikoj mjeri gubi planirane atribute probabiliteta, a time i zadovoljavajuću reprezentativnost u odnosu prema populaciji iz koje je izabran.

Kao i svuda u svijetu, i u nas se pokazalo da je odbijanje ankete relativno najučestalije među slabije naobraženim i starijim osobama te učestalije među urbanim nego ruralnim stanovništvom, a osobito je značajno među starijima od 60 godina i onima koji žive u naseljima s više od sto tisuća stanovnika (u Zagrebu, primjerice, dostiže i više od 50 posto). Analize podataka na razini interesa i stavova ispitanika dosljedno pak sugeriraju da su, u istraživanjima javnoga mnijenja, anketnoj suradnji općenito manje sklони pojedinci slabijega zanimanja za politiku i društvena pitanja uopće (to je zasigurno barem djelomice povezano sa

spomenutim demografskim osobinama), ali i oni koji, odbijanjem sudjelovanja u anketi, nastoje izbjeći izražavanje “društveno nepoželjnih” stajališta. U prilog posljednjem zaključku dosljedno govore rezultati svih metodologijski relevantnih predizbornih istraživanja provedenih u Hrvatskoj u razdoblju od 1990. do 2001. godine. Bez obzira na to u kojoj su instituciji dobiveni i na kojoj se konkretnoj metodologiji temeljili, rezultatima takvih istraživanja u pravilu su podcijenjeni mogući izborni rezultati onih političkih stranaka koje su se, u vjerojatnom opažaju birača u trenutku provođenja ankete, prema svojoj temeljnoj orijentiranosti i političkom “imageu” najviše razlikovale od sustava vrijednosti i politike aktualne vlasti. U istraživanjima uoči izbora 1990. godine to se odnosilo na dosljedno podcijenjen izborni rezultat HDZ-a (Lamza Posavec, 1995.), u predizbornim istraživanjima od 1992. do 2000. godine na sustavno podcijenjenju poziciju SDP-a (Lamza Posavec, 1995.; 1997.), a na lokalnim izborima 2001. godine na ponovno predviđanje slabijih izgleda HDZ-a nego što se to pokazalo u stvarnoj izbornoj situaciji (Lamza Posavec i sur., 2001.a; dokumentacija Instituta “Pilar”). I dok bi u dijelu, u kojemu je povezano sa zanimanjem za izbore ili politiku uopće, odbijanje ankete moglo donekle čak i poboljšati istraživačku procjenu izbornih rezultata (jer bi u znatnoj mjeri izdvojilo skupinu tzv. vjerojatnih glasača, o čemu će biti riječi u daljnjem tekstu), u onome dijelu u kojemu je povezano s političkim stavovima ispitanika i njihovim odnosom prema pojedinim izbornim mogućnostima, ono je zasigurno važan izvor pristranosti istraživanja.

Kao i u istraživanjima javnoga mnijenja u drugim zemljama, i naši pokušaji prevladavanja ovog metodologijskog problema – koji dolazi do izražaja i u istraživanjima mnogih drugih osjetljivih društvenih tema – uglavnom se kreću u dva osnovna smjera. S jedne se strane nastoji učiniti sve što je moguće da bi se smanjilo rizike odbijanja anketne suradnje (izbor najprikladnijih termina anketiranja, odgovarajući odabir anketara, provjere optimalnih verzija uvodnog predstavljanja i vođenja anketne procedure, ponovljeni pokušaji obraćanja ispitaniku i sl.), čak i ako se čini da neki od njih nisu u izravnoj vezi s glavnim varijablama istraživanja te da stoga ne bi trebali bitno utjecati na dobivene rezultate. No, kako se ni primjenom najpornije planiranih pojedinosti anketnoga postupka odbijanje ankete ne može u potpunosti otkloniti, nego samo donekle smanjiti, s druge se strane nastoje pronaći najprikladniji načini za korekciju tako nastalih pristranosti.

Početne provjere jedne od takvih mogućnosti i u našim su uvjetima dale ohrabrujuće rezultate. Riječ je o po-

stupku koji mnogi autori s pravom smatraju pouzdanijim od ponderiranja rezultata prema demografskim osobinama ispitanika, kojima se uobičajeno pokušava korigirati nedovoljnu reprezentativnost strukture realiziranog uzorka nastalu uslijed značajnijeg odbijanja anketne suradnje.¹ Postupak se temelji na ponovljenom pokušaju obraćanja potencijalnim ispitanicima koji u prvom pokušaju nisu prihvatili anketu ili pak u pokušaju da se nekooperativnim ispitanicima odmah ponudi skraćena verzija upitnika sa samo nekoliko ključnih anketnih pitanja. Temeljem dobivenih odgovora u oba se slučaja procjenjuju i vjerojatni odgovori onih koji ni u naknadnim pokušajima ne pristaju na anketnu suradnju i tako se konstruiraju ponderi s pomoću kojih se korigiraju nastale pristranosti. Pritom se polazi od pretpostavke da su osobe koje privremeno odbijaju anketu, a zatim je na nagovor anketara ipak prihvaćaju, makar i u skraćenoj verziji, sličnije onima koje se uopće ne uspijeva anketirati nego onima s kojima to uspijeva već u prvom pokušaju (Lin i Schaeffer, 1995.). Iako je realno očekivati da skupina potencijalnih ispitanika koji odbijaju anketu nije sasvim homogena glede odnosa spram predmeta istraživanja, odnosno da se stavovi onih koje se u daljnjim pokušajima ipak uspijeva nagovoriti na suradnju razlikuju od onih s kojima se to uopće ne može postići, prema mišljenju zagovornika te metode (npr. Stinchombe i sur., 1981.; Lin i Schaeffer, 1995.) opasnost od pristranosti takvih procjena ipak je manja od pristranosti rezultata koji se temelje isključivo na odgovorima kooperativnih ispitanika (kao što je to u slučaju zanemarivanja učinka odbijanja ili pak ponderiranja podataka prema nereprezentativno zastupljenim demografskim kategorijama ispitanika).

Slijedeći logiku opisanog postupka, u dijelu opsežnog istraživanja javnoga mnijenja u listopadu 1998. godine (Lamza Posavec i sur., 1998.), pokusno smo provjerili učinkovitost ponovnog obraćanja potencijalnim ispitanicima koji su inicijalno odbili anketnu suradnju. Budući da nas je ponajprije zanimala mogućnost preciznije procjene glasačkih preferencija, tim smo ispitanicima ponudili skraćenu verziju anketnoga upitnika sa samo nekoliko pitanja indikativnih za procjenu najvažnijih elemenata izbornog ponašanja (namjera izlaska na buduće izbore, namjera glasanja za određenu stranku, glavna socio-demografska obilježja). Ograničivši se tom prilikom samo na neke lokalitete u Zagrebu (kao pokazatelje mogućih reakcija u urbanim sredinama) te neka ruralna područja Hrvatske, provedenim smo ispitivanjem utvrdili da je od svih osoba koje su u prvom pokušaju odbile anketu na ponuđenu skra-

ćenu verziju upitnika odgovorilo njih približno četvrtina² te da su se njihovi odgovori značajno razlikovali od odgovora onih koji su, na istim lokalitetima, već prilikom prvog obraćanja prihvatili anketnu suradnju. Kao što se moglo i očekivati, osobe koje su najprije odbile anketu, a potom ipak odgovorile na skraćenu verziju upitnika, bile su, u usporedbi s inicijalno kooperativnim ispitanicima, u prosjeku nešto niže naobrazbe i starije dobi, manje zainteresirane za glasovanje na izborima te nešto sklonije oporbenim strankama nego tada vladajućem HDZ-u (dokumentacija Instituta "Pilar"). Iako sasvim preliminarnog karaktera, spomenuti su rezultati dovoljno ohrabrujući poticaj za daljnja istraživanja u tome smjeru koja bi valjalo nastaviti na većim uzorcima šireg teritorijalnog obuhvata i, što je s obzirom na kontekstualnu determiniranost javnoga mnijenja osobito važno, u različitim izbornim, političkim i općedruštvenim okolnostima. Dakako, pouzdanu provjeru učinkovitosti opisanoga postupka mogla bi osigurati tek njegova primjena u predizbornim istraživanjima javnoga mnijenja temeljem koje bi se izravno utvrdila stvarna prediktivna valjanost tako korigiranih rezultata.

Neizjašnjavanje o namjerama glasovanja

Osim odbijanja sudjelovanja u anketi, jedan od najvažnijih metodologijskih problema istraživanja javnoga mnijenja povezan je s uskraćivanjem odgovora na osjetljiva anketna pitanja, ponajprije na ona o političkim preferencijama i namjerama glasovanja na izborima. Problem neizjašnjavanja na takva pitanja osobito je naglašen u predizbornim istraživanjima od kojih se, bez obzira na neposrednu svrhu ili ciljeve, u pravilu očekuje precizna predikcija izbornih rezultata. Čak i ako su ostali izvori potencijalnih grešaka i pristranosti pod dostatnim nadzorom istraživača, nepotpuno izjašnjavanje na pitanje o namjerama glasovanja nužno umanjuje preciznost dobivenih rezultata jer uskraćuje empirijski utemeljene informacije o preferencijama značajnoga dijela potencijalnih birača. Iako se ispitanici koji na to pitanje ne odgovaraju, u masmedijskoj ali i stručnoj interpretaciji obično nazivaju "neodlučnim" biračima, istraživačko iskustvo pokazuje da je stvarna neodređenost samo jedan od mogućih razloga uskraćivanja odgovora. Osim onih koji se zaista dvoume između različitih izbornih mogućnosti, među neizjašnjenim ispitanicima zasigurno ima i onih koji zbog različitih razloga ne žele otkriti svoje glasačke preferencije kao i onih koji su nedovoljno zainteresirani za izbore ili uopće ne namjeravaju na njima sudjelovati.

Budući da se neizjašnjavanje na osjetljiva anketna pitanja barem u nekom dijelu može smatrati i metodologijskim artefaktom, prve pokušaje rješavanja ovog problema usmjerili smo na definiranje optimalnih modaliteta u primjeni anketne procedure. Podaci iz literature, kao i uobičajeno istraživačko iskustvo, nedvosmisleno sugeriraju da proporcija neizjašnjavanja na osjetljiva pitanja uvelike ovisi o načinu komuniciranja između anketara i ispitanika odnosno, u istraživanju izbornih preferencija, o postupku kojim se ispitanik očituje o svojem glasačkom opredjeljenju.

Tako je u telefonski vođenim razgovorima proporcija neizjašnjavanja na pitanje o namjeri glasovanja u pravilu veća nego u anketama "licem u lice", a u usmenom očitovanju puno veća nego pri primjeni postupka tajnog izjašnjavanja. Prema podacima koje iznose brojni američki istraživači (od npr. Bensona, 1941.; preko Perrya, 1979.; do Bishopa i Fishera, 1995.) uporabom postupka tajnog izjašnjavanja, nalik glasovanju na izborima, proporcija neizjašnjanih ispitanika smanjuje se na približno trećinu, a procjena izbornih rezultata može se poboljšati za dva do tri postotna boda.

Iskustvo američkih istraživača o povoljnom utjecaju mogućnosti tajnoga izjašnjavanja na prognostičku valjanost predizbornih istraživačkih procjena, u našim smo uvjetima prvi put provjerili u sklopu višekratnog istraživanja javnoga mnijenja u povodu saborskih i predsjedničkih izbora 1992. godine. U sklopu nešto duže usmene ankete ispitanicima su uručeni listići s popisom stranaka odnosno predsjedničkih kandidata s uputom da ih ispune u tajnosti (iza nekog zaklona ili u drugom dijelu sobe), stave u kuverte te po završetku anketnog postupka pomiješaju s drugim kuvertama koje je anketar donio sa sobom. Već je preliminarna provjera takvog postupka na ukupno 200 ispitanika u Zagrebu, od kojih je stotina odgovarala usmeno a drugoj je stotini omogućeno tajno "glasovanje", pokazala da se prilikom tajnog očitovanja proporcija neizjašnjavanja smanjuje na približno polovicu te da se odgovori promatranih skupina o namjerama glasovanja za određenu izbornu mogućnost statistički značajno razlikuju (dokumentacija Instituta "Pilar").

Primjenom tehnike tajnog izjašnjavanja u daljnjim istraživanjima javnoga mnijenja proporcija neizjašnjanih ispitanika o namjerama glasovanja za stranke smanjena je s prvotnih 40 na 17 posto, a neizjašnjavanje za predsjedničke kandidate s 30 na 15 posto. Zahvaljujući ponajprije tome, a donekle vjerojatno i određenom povećanju iskrenosti odgovora, preciznost istraživačke procjene vodećih stranaka i predsjedničkih kandidata poboljšana je za ne-

koliko postotnih bodova u odnosu prema rezultatima koji bi, u istim istraživačkim uvjetima, bili postignuti usmenim izjašnjavanjem (Lamza Posavec, 1995.). Nakon toga, više nego povoljnog iskustva, opisani je postupak postao dijelom standardne procedure istraživanja javnoga mnijenja u Institutu "Ivo Pilar", a ubrzo su ga počele primjenjivati i neke druge istraživačke institucije u Hrvatskoj.

Budući da i nakon primjene postupka tajnog očitovanja proporcija neizjašnjavanja u našim uvjetima ostaje prilično visoka (u SAD-u je, primjerice, i u usmenim anketama približno dvostruko manja nego u nas), istraživanje toga važnog metodologijskog problema nastavljeno je provjerom različitih mogućnosti za procjenu odgovora onih ispitanika koji se ni na taj način ne izjašnjavaju o namjeri glasovanja za određenu izbornu mogućnost. To smo ponajprije pokušali specifičnom modifikacijom tzv. pitanja o naklonosti (*leaning question*) pojedinim izbornim mogućnostima,³ koje se na području SAD-a obično koristi u anketama telefonom, a u našim smo ga istraživanjima, zbog znatno veće učestalosti uskraćivanja odgovora, odlučili primijeniti i u sklopu terenske ankete.⁴ Pritom smo i to pitanje, kao i ono osnovno o namjerama glasovanja, odlučili postaviti u obliku tajnog izjašnjavanja o pojedinim izbornim mogućnostima, navedenima na zasebnom listiću. Iako se nakon primjene *leaning*-pitanja proporcija neizjašnjavanja ipak se nije smanjivala ispod desetak posto od ukupnoga broja obuhvaćenih ispitanika.⁵ Budući da i u takvom opsegu izostanak odgovora o izbornim preferencijama osjetno umanjuje potrebnu preciznost rezultata, a u nekim slučajevima čak i značajno ugrožava njihovu prediktivnu vrijednost (osobito kad su neke izborne solucije približno izjednačene po svojoj "snazi"), nepotpuno izjašnjavanje na ovo ključno predizborno pitanje zasigurno zahtijeva i dodatnu istraživačku pozornost.

Kako bismo rasvijetlili socio-psihološku pozadinu uskraćivanja odgovora te utvrdili njegov mogući utjecaj na valjanost dobivenih rezultata, u sklopu bavljenja ovim pitanjem višekratnim smo analizama nastojali utvrditi prema kojim se osobinama, važnima za izbornu ponašanje, skupine ispitanika koje uskraćuju odgovore o svom glasačkom opredjeljenju razlikuju od onih koje se izjašnjavaju u prilog nekoj od ponuđenih izbornih mogućnosti. Utemeljene na istraživačkim podacima iz 1992. te 1996. i 1997. godine (Lamza Posavec, 1995.; Lamza Posavec i Rimac, 1997.), spomenute su analize dosljedno pokazale da su, u odnosu prema izjašnjenima, neizjašnjeni ispitanici

manje zainteresirani za izbore i slabije o njima informirani, a prema političkim stavovima relevantnima za glasačke preferencije, sličniji potencijalnim glasačima oporbenih stranaka nego osobama sklonima tada vladajućoj stranci.⁶ Iako takve analize ne mogu u potpunosti riješiti problem neizjašnjavanja u smislu pouzdane “formule” za numerički preciznu predikciju rezultata izbora, oni zasigurno mogu ukazati na vrstu i smjer moguće pristranosti istraživačkih procjena, zasnovanih isključivo na preferencijama izjašnjenih ispitanika, pa stoga i bitno pridonijeti njihovoj ispravnijoj interpretaciji. To, razumije se, vrijedi samo pod pretpostavkom da se i nalazi takvih analiza neprestano provjeravaju rezultatima metodologijski usporedivih istraživanja, provedenih u različitim političkim i socijalnim okolnostima.

Identifikacija “vjerojatnih glasača”

Silazni trend odazivanja izborima u Hrvatskoj i u našim uvjetima sve više aktualizira pitanje izgradnje koherentnog prediktivnog modela za pouzdano razlikovanje birača koji će glasovati na budućim izborima od onih koji to vjerojatno neće učiniti. Iako se u SAD-u i nekim drugim zemljama s dužom tradicijom demokratskih izbora, brojni istraživači bave problemom pouzdane predikcije izborne participacije još od početka pedesetih godina prošloga stoljeća, i otada pokušavaju razviti različite modele i tehnike za prepoznavanje “vjerojatnih glasača” (*likely voters*) primjenom kojih bi poboljšali istraživačke procjene izbornih rezultata (npr. Freeman, 1953.; Perry, 1973., 1979.; Traugott i Tucker, 1984.), dosad predložena rješenja još ni sad nisu sasvim zadovoljavajuća. I u svezi s tim problemom pokazalo se da, zbog snažne kontekstualne determiniranosti javnoga mnijenja i s njime povezanog izbornog ponašanja, metodologijski pristupi koji su u nekoj izbornoj situaciji čak i vrlo uspješni u drugim okolnostima ne moraju dati jednako dobre rezultate. Ipak, validacijske analize u cjelini otkrivaju da, bez obzira na promjenjivu uspješnost konkretnog rješenja, primjena bilo kojega razrađenijeg modela “vjerojatnih glasača” u američkim uvjetima značajno pridonosi preciznosti predizbornih istraživanja. To, među ostalima, dokazuje i Kagay (1992.) na primjeru predsjedničkih izbora 1988. godine kad su najpreciznije procjene izbornih rezultata postigla istraživanja utemeljena na nekom postupku selekcije “vjerojatnih glasača”, potom ona provedena na uzorcima registriranih glasača, a najmanje preciznu ona na uzorcima ukupnog punoljetnog stanovništva.

Jedan od najutjecajnijih i najčešće korištenih modela “vjerojatnih glasača” svakako je onaj negdašnjeg *Gallupovog* istraživača Paula Perrya (1973.; 1979.), razvijen još tijekom pedesetih i šezdesetih godina prošloga stoljeća (Dimock i sur., 2001.). Model se temelji na devet anketnih pitanja povezanih s namjerama izlaska na buduće izbore i prijašnjom izbornom participacijom, informiranosti o mjestu glasovanja, registracijom u biračkom popisu, zanimanjem za buduće izbore, općom zainteresiranosti za politiku te stupnjem sigurnosti u vlastito izbornu opredjeljenje.⁷ Sukladno odgovorima na spomenuta pitanja, ispitanici se rangiraju prema kriteriju Guttmanovog skaliranja u rasponu od najmanje do najviše vjerojatnih glasača, a prijelomna točka za izdvajanje skupine ispitanika sa zadovoljavajućom vjerojatnošću izlaska na izbore obično se određuje temeljem statističke procjene mogućeg izbornog odziva. Tako definirana skupina “vjerojatnih glasača” postaje okvir za izbor uzoraka završnih predizbornih istraživanja ili kriterij za ponderiranje rezultata zabilježenih na uzorku cijelog glasačkoga tijela.⁸

Iako jedna od najstarijih, standardna *Perry-Gallupova* metoda identificiranja vjerojatnih glasača još se i danas na području SAD-a pokazuje podjednako učinkovitom kao i u doba kad je nastala. To, među ostalim, potvrđuju i rezultati recentne i vrlo temeljite validacijske analize Dimocka i suradnika (2001.) kojom je provjerena učinkovitost toga pristupa na primjeru izbora za gradonačelnika Philadelphije 1999. godine. Glavni je zaključak analize da primjena Perryjeva modela omogućava znatno bolje predviđanje stvarnog glasačkog ponašanja nego što bi to bilo moguće u slučaju kad bi se predikcija temeljila na odgovorima svih registriranih birača – ispitanici koji su, prema bilo kojem od osam testiranih Perryjevih prediktora, izdvojeni kao “vjerojatni glasači” u značajno su većoj proporciji doista glasovali nego oni za koje je ocijenjeno da vjerojatno neće izići na izbore, a selekcijom uzorka na skupinu “vjerojatnih glasača” u većini se slučajeva značajno poboljšala preciznost istraživačke procjene izbornih rezultata.

Dosad jedini pokušaji primjene Perryjevih prediktora u nas realizirani su u Institutu “Ivo Pilar” temeljem rezultata istraživanja javnoga mnijenja prikupljenih u nekoliko različitih političkih i izbornih situacija: u povodu izbora za Zastupnički dom Sabora i Predsjednika Republike 1992. godine (Lamza Posavec, 1996.), županijskih i lokalnih izbora 1993. (Lamza Posavec, 1996.) te uoči izbora za Gradsku skupštinu Zagreba u svibnju 2001. godine (Lamza Posavec i Milas, 2002.).

Rezultati provedenih analiza dosljedno pokazuju da se, u našim uvjetima, primjenom ovog modela za predikciju “vjerojatnih glasača” može ostvariti u osnovi povoljan, ali ipak ograničen učinak na prognostičku valjanost predizbornih istraživanja javnoga mnijenja. Neki Perryjevi prediktori izborne participacije – bilo da je riječ o pojedinačnim pokazateljima izbornog ponašanja (kao što su ponajprije deklarirana namjera izlaska na izbore, zainteresiranost za politiku, zanimanje za predstojeće izbore) ili pak o skupini varijabli povezanih s prijašnjim glasačkim ponašanjem i općom zainteresiranošću za sudjelovanje na izborima – mogu i našim istraživačima poslužiti kao donekle koristan kriterij za selekciju uzorka “vjerojatnih glasača” ili pak za odgovarajuće ponderiranje rezultata dobivenih na uzorku cijelog glasačkoga tijela. Međutim, rezultati analiza sugeriraju da se, u našim okolnostima, glavna selekcija “vjerojatnih glasača” događa spontano temeljem prihvaćanja ili odbijanja anketne suradnje, a potom i izjašnjavanjem ili neizjašnjavanjem o namjerama glasovanja za određenu izbornu mogućnost. Budući da je autoselekcija ispitanika na obje od tih razina više nego značajna, logično je očekivati da je uvođenjem bilo kojeg dodatnog kriterija za selekciju uzorka (ili njihovom primjenom u obradi podataka) moguće postići tek razmjerno skroman učinak na valjanost istraživačkih rezultata.

Osim povezanošću anketne i izborne participacije, moguća metodologijska dobit primjene Perryjevog modela u našim je uvjetima ograničena i određenim razlikama u dosljednosti izbornog ponašanja potencijalnih glasača pojedinih stranaka. Istraživanja, naime, sugeriraju da osobe sklone nekim političkim strankama redovitije izlaze na izbore nego poklonici nekih drugih stranaka koji o tome češće odlučuju situacijski, pa stoga neki od predviđenih prediktora (npr. glasovanje na prijašnjim izborima) ne mogu biti podjednako pouzdani za predviđanje izbornog ponašanja svih segmenata glasačkoga tijela. Provedene analize ujedno pokazuju da je, osim sa zanimanjem za glasovanje, izborna participacija povezana i s očekivanjima glede mogućih izbornih rezultata kao i s percepcijom aktualnog društvenog stanja te vrednovanjem trenutno vodećih političkih aktera.⁹ Smatramo stoga da bi, kao dopunu u nas najkorisnijim prediktorima Perryjevog modela, u budućim istraživanjima valjalo iskušati i učinkovitost nekih dodatnih pokazatelja izbornog ponašanja, ponajprije onih koji su izrazitije situacijski povezani s konkretnim političkim i izbornim okolnostima.

U sklopu ovoga prikaza možda je najvažnije naglasiti doprinos Instituta u provjeri i unapređenju tehnike telefonskog anketiranja koja se u svijetu već uobičajeno primjenjuje u ispitivanju javnoga mnijenja i mnogim drugim vrstama društvenih istraživanja, a u našem se okruženju još prihvaća s priličnim podozrenjem. Osim evidentne pragmatične koristi (manji utrošak vremena i novca), ta tehnika ima i nesumnjivih metodologijskih prednosti u odnosu prema primjeni terenske ankete: omogućava mnogo veću teritorijalnu disperziranost uzorka te tako i potpuniji odraz realnog varijabiliteta istraživane pojave; olakšava ponavljanje neuspjelog kontakta s ispitanikom pa stoga i djelomično smanjuje pristranosti zbog neodazivanja ankete; i na kraju, zbog kraćeg vremena potrebnog za prikupljanje podataka, omogućava obuhvat reprezentativnijega vremenskog razdoblja pa time i veću prognostičku valjanost rezultata predizbornih i drugih istraživanja javnoga mnijenja (npr. Groves, 1989.; Jordan i sur., 1980.; Lake, 1987.; Lamza Posavec, 1995.; Lavrakas, 1993.; Lawrence i sur., 1980.). S druge pak strane, u odnosu prema istraživanju na terenu, ankete telefonom zasigurno imaju i velikih potencijalnih nedostataka od kojih su najozbiljniji reduciranost osnovnog skupa na imatelje telefonskog priključka te neki specifični problemi u komuniciranju s ispitanikom. Od problema komunikacijske naravi valja ponajprije spomenuti moguće teškoće u odgovaranju na složenija anketna pitanja, slabiju mogućnost kontrole anketnoga postupka, veću vjerojatnost neiskrenosti i nedovoljne ozbiljnosti ispitanika te mnogo veću proporciju neizjašnjavanja na osjetljiva anketna pitanja (npr. Groves, 1989.; Jordan i sur., 1980.; Lake, 1987.; Lamza Posavec, 1995.; Lavrakas, 1993.). Kao što se to već moglo zaključiti iz prijašnjeg dijela teksta, zasigurno najozbiljniji problemi pritom proizlaze iz znatno učestalijeg uskraćivanja odgovora na osjetljiva anketna pitanja, a koji, osobito u istraživanju glasačkih preferencija, mogu vrlo značajno umanjiti ukupnu validnost dobivenih rezultata.

Imajući u vidu spomenute načelne nedostatke, provjeru opće valjanosti i mogućnosti metodologijskog poboljšanja telefonskih anketa usmjerili smo na tri glavna pitanja: (1) utjecaj reduciranosti osnovnog skupa na rezultate takvih istraživanja u našim okolnostima; (2) provjeru prognostičke valjanosti rezultata telefonskih anketa u konkretnoj izbornoj situaciji; (3) usporednu provjeru valjanosti rezultata telefonskih i terenskih anketa.

Sukladno očekivanjima, provedena su istraživanja ponajprije pokazala da se, u našim uvjetima, imatelji i neima-

telji telefonskog priključka značajno međusobno razlikuju prema nekim demografskim varijablama i bitnim prediktorima socijalnog statusa, političkih stavova i izbornog ponašanja. Rezultati višekratnih istraživanja provedenih u razdoblju od 1992. do 1998. godine (Lamza Posavec, 1995.; 1999.) dosljedno sugeriraju da su imatelji telefonskog priključka u prosjeku naobraženiji, mlađi, višeg imovinskog statusa, znatno zainteresiraniji za izbore i politička zbivanja te kritičniji prema općoj društvenoj situaciji i aktualnoj vlasti, nego osobe bez telefona. Ipak, na razini sadašnje pokrivenosti Hrvatske telefonima te razlike više ne utječu bitno na demografsku strukturu realiziranih uzoraka, pa tako ni na opću valjanost rezultata telefonskih anketa u odnosu prema rezultatima koji bi se dobili na uzorku ukupnog punoljetnog stanovništva. To su nedvosmisleno potvrdile već i analize podataka iz 1996. i 1998. godine, kada je, sukladno raspoloživim podacima, telefonskim priključkom raspolagalo manje od 80 posto hrvatskih kućanstava. Pokazalo se, naime, da se u sklopu istoga istraživanja ni na jednom od obuhvaćenih pokazatelja političkih stavova i izbornog ponašanja (uključujući i namjeru glasanja za određenu stranku ili potencijalnog predsjedničkog kandidata) rezultati utemeljeni samo na odgovorima imatelja telefona statistički ne razlikuju od rezultata dobivenih na uzorku ukupnog punoljetnog stanovništva (Lamza Posavec, 1999.). U uvjetima razmjerno dobre pokrivenosti telefonskim priključcima tome zasigurno pridonosi i činjenica da je velika proporcija osoba bez telefona u pravilu nedostupna i u istraživanjima na terenu, pa stoga razlike između realiziranih uzoraka telefonskih i terenskih anketa postaju još manje od načelno očekivanih.

No, budući da, osim o uzorku, ukupna valjanost anketnih rezultata ovisi i o brojnim drugim elementima plana i realizacije istraživanja, u sljedećim smo fazama provjerali stvarnu prediktivnu valjanost telefonskih anketa provedenih u određenim izbornim situacijama. Prva od takvih analiza temeljila se na usporedbi rezultata telefonskih anketa provedenih uoči prvog i drugog kruga predsjedničkih izbora 2000. godine i službenih rezultata izbora (Lamza Posavec i Rimac, 2000.). Osim prognostičke valjanosti istraživačkih procjena, analizom je provjeren i mogući utjecaj nekih modaliteta prikupljanja i obrade podataka na ukupnu validnost rezultata.

Sukladno očekivanjima utemeljenim na prijašnjim istraživanjima, glavni je zaključak analize da je na razini današnje pokrivenosti Hrvatske telefonskim priključcima, i pod uvjetom uvažavanja znanstvenih kriterija planiranja i realizacije istraživanja, najvažnije pitanje valjanosti telefo-

nom realiziranih predizbornih istraživanja javnoga mnijenja povezano s razmjerno visokim proporcijama neizjašnjavanja o namjerama glasovanja na izborima. U slučaju analiziranih istraživanja, učestalo uskraćivanje odgovora o izbornim preferencijama uzrokovalo je nedovoljnu numeričku preciznost rezultata, a u anketi uoči prvoga kruga i određenu pristranost u smislu procjenjivanja izborne pozicije vodećeg predsjedničkog kandidata. Od iskušanih postupaka ispravljanja tako nastale nevalidnosti najprikladnijim se pokazalo dvoetažno korigiranje originalnih podataka o namjerama glasovanja na izborima temeljem dodatnog pitanja o naklonosti pojedinim predsjedničkim kandidatima (nazvanim *dvostruka L-korekcija*)¹⁰ nakon kojega se, u slučaju oba provedena istraživanja, ni jedan od analiziranih istraživačkih rezultata nije statistički razlikovao od rezultata izbora. Proporcionalno preračunavanje podataka, jednostavnim isključivanjem neizjašnjenih ispitanika, nije dalo dovoljno dosljedne rezultate da bi se moglo držati pouzdanim postupkom rješavanja tog problema.

Provjere metodologijske važnosti višestrukih pokušaja anketiranja inicijalno nedostupnih ispitanika, koji su se u brojnim američkim istraživanjima pokazali iznimno značajnima (npr. Brady i Orren, 1992.; Dillman, 1978.; Groves, 1989.; Voss i sur., 1995.), u sklopu analiziranih telefonskih anketa nisu osobito utjecali na ukupnu validnost istraživanja. Ipak, provedene analize sugeriraju da se s povećanjem broja pokušaja ponešto povećavala i prognostička valjanost rezultata te da bi u nekoj drugoj izbornoj situaciji i nekim drugim okolnostima realizacije istraživanja takva strategija prikupljanja podataka mogla imati čak i veliku metodologijsku važnost. Sličan zaključak vrijedi i za mogući utjecaj dnevne dinamike anketiranja na ukupnu valjanost istraživanja: iako se u sklopu analiziranih istraživanja ona nije pokazala osobito važnom za preciznost istraživačkih procjena (razlike u prediktivnoj valjanosti rezultata prikupljenih u različitim dnevnim intervalima nisu statistički značajne), značajna povezanost dnevnih termina anketiranja i izobrazbene strukture obuhvaćenih ispitanika ipak upozorava da bi u nekoj drugoj izbornoj situaciji (kad bi naobrazba birača bila jačim prediktorom izbornog odlučivanja nego na tim predsjedničkim izborima) i dnevna distribucija anketnih kontakata mogla imati puno veći utjecaj na istraživačke rezultate.

I na kraju, opću valjanost rezultata telefonske ankete (realizirane u skladu sa zaključcima prijašnjih metodologijskih analiza) izravno smo provjerili uspoređivanjem s rezultatima anketiranja u kućanstvima, provedenog kombi-

nacijom terenske ankete i tajnog izjašnjavanja (Lamza Posavec i sur., 2001.b). Obje su ankete realizirane uoči izbora za Gradsku skupštinu Zagreba 2001. godine, temeljem istoga anketnog upitnika i u istim terminskim i ostalim relevantnim istraživačkim okolnostima. Statističko uspoređivanje anketnih rezultata o namjerama glasovanja za pojedine stranke i stvarnih izbornih rezultata definitivno je potvrdilo da se, u smislu osnovne valjanosti, tehnika telefonske ankete i u našim uvjetima već može smatrati jednako vrijednom kao i tehnika terenskog istraživanja. Uz primjenu korektivnog postupka kojim je u rezultatima obje ankete uklonjen učinak neizjašnjavanja i tehnika anketiranja telefonom osigurala je jednako valjane procjene izbornih rezultata kao i anketiranje u kućanstvima (dokumentacija Instituta "Pilar"). Kao što se to pokazalo temeljem daljnjih analiza, u slučaju primjene optimalnog postupka prikupljanja i obrade podataka, glavna ograničenja u primjeni telefonske ankete ostaju povezana s vrstom i složenošću pojedinih anketnih pitanja (u složenijim upitima i onima u obliku ljestvica zabilježen je velik gubitak informacija i manja pouzdanost rezultata) te prihvatljivom dužinom ukupnog anketnog postupka.

Umjesto zaključka

I nakon višegodišnjih provjera i proučavanja, brojni metodologijski problemi istraživanja javnoga mnijenja ostaju u našim uvjetima još i sada nedovoljno istraženi, to više što se metodologijski zahtjevi za tu vrstu istraživanja mijenjaju u skladu s promjenama političkih i općih društvenih okolnosti koje utječu na oblikovanje i dinamiku javnoga mnijenja. Osim što zahtijeva kontinuirano provjeravanje i usavršavanje već postojećih rješenja i pristupa, bavljenje takvim istraživanjima neprestano otvara i neka nova metodologijska pitanja. Jedan od takvih, u nas još sasvim neistraženih problema, odnosi se izgradnju pouzdanog modela za statistički valjanu procjenu odazivanja izborima koja je u nas, kao i u mnogim drugim zemljama, značajno otežana sve izrazitijom povezanošću anketne i izborne participacije. Uz to se neprestano nameće i potreba za provjerom i prilagodbom novih anketnih tehnika i pristupa od kojih se neke u razvijenijim zemljama već intenzivno proučavaju i primjenjuju, a u nas još nemaju gotovo nikakve znanstvene relevancije. U ovom trenutku to su, primjerice, različite varijante automatskog telefonskog anketiranja te osobito istraživanja Internetom koje će vjerojatno, u dogledno vrijeme, u većoj ili manjoj mjeri, zamijeniti većinu klasičnih istraživačkih metoda i tehnika.

- ¹ Podrobnije objašnjenje vidjeti u radu Lamza Posavec, 1997.
- ² Za razliku od toga u američkim uvjetima, kao što to navodi Lake (1987.), na skraćenu verziju anketnog upitnika u nekim slučajevima pristaje i do polovice potencijalnih ispitanika koji su inicijalno odbili sudjelovanje u anketi.
- ³ Riječ je o pitanju koje se postavlja samo neizjašnjenim ispitanicima, a njime se želi utvrditi kojoj su izbornoj mogućnosti (npr. stranci ili predsjedničkom kandidatu) ti ispitanici ipak skloniji nego ostalima. Tako zabilježeni odgovori potom se priključuju odgovorima izjašnjenih ispitanika.
- ⁴ U terenskim istraživanjima na području SAD-a uporaba takvog pitanja nije potrebna jer se nakon primjene postupka tajnog izjašnjavanja proporcija neizjašnjenih ispitanika obično svodi na samo nekoliko postotaka.
- ⁵ Podaci iz izvješća o rezultatima istraživanja javnoga mnijenja Hrvatske, provedenima u Institutu "Ivo Pilar" u razdoblju od 1996. do 1999. godine.
- ⁶ Predočeni podaci jasno pokazuju da, kao ni u slučaju osoba koje u cijelosti odbijaju sudjelovanje u anketi, ni u ovom pogledu nipošto nije riječ o nekoj homogenoj skupini već da među neizjašnjenim ispitanicima valja razlikovati barem dvije kategorije – one ispitanike koji najvjerojatnije uopće neće glasovati te one za koje postoji velika vjerojatnost da će proporcionalno rjeđe glasovati za stranku na vlasti nego što je to slučaj u skupini izjašnjenih ispitanika. Rezultati takvih analiza ujedno pokazuju da je jedan od uobičajenih apriornih postupaka korekcije rezultata (proporcionalno preračunavanje temeljem isključivanja neizjašnjenih ispitanika) već u načelu neopravdan.
- ⁷ Osim u izvornim radovima Perry-a (1973.; 1979.), cjelovite formulacije tih pitanja predočene su i u člancima brojnih drugih autora (npr. Dimock i sur., 2001.; Lamza Posavec, 1996.).
- ⁸ Budući da se, prema sociodemografskim karakteristikama, skupina "vjerojatnih glasača" u pravilu razlikuje od ukupne punoljetne populacije (npr. Newport, 2001.), rezultati anketiranja cijelog glasačkoga tijela ponderiraju se u skladu s karakteristikama "vjerojatnih glasača" ili se pak iskazuju samo za tu skupinu ispitanika.
- ⁹ Do sličnoga zaključka u američkim uvjetima dolazi Saad (1998.), navodeći podatke prema kojima se osobe koje namjeravaju i ne namjeravaju glasovati na predsjedničkim izborima međusobno razlikuju u vrednovanju aktualnog Predsjednika i njegove politike.
- ¹⁰ Budući da, u našim uvjetima, i nakon pitanja koja se postavljaju neizjašnjenim ispitanicima o naklonosti pojedinim izbornim mogućnostima proporcija izostanka odgovora još uvijek ostaje visoka (u analiziranim je istraživanjima iznosila između 12 i 14 posto – Lamza Posavec i Rimac, 2000.), razvili smo postupak koji smo nazvali *dvostrukom L-korekcijom*. Postupak se sastoji u zbrajanju odgovora o namjerama glasovanja za pojedine kandidate s odgovorima neizjašnjenih ispitanika na *leaning* pitanje i raspodijeli preostale proporcije neizjašnjenih ispitanika razmjerno odgovorima na *leaning* pitanje. Radi detaljnijeg objašnjenja vidjeti rad Lamza Posavec i Rimac, 2000.

LITERATURA

- Benson (1941.), Studies in Secret-Ballot Technique, *Public Opinion Quarterly*, 5: 79-82.
- Bishop, F. G., Fisher, B. S. (1995.), Secret Ballots and Self-Reports in an Exit-Poll Experiment, *Public Opinion Quarterly*, 59(4): 568-588.
- Brady, E. H., Orren, G. R. (1992.), Polling Pitfalls: Sources of Error in Public Opinion Surveys, u: T. E. Mann, G. R. Orren (ur.), *Media Polls in American Politics*, str. 95-123, Washington, D. C.: The Brookings Institution.
- Dillman, D. A. (1978.), *Mail and Telephone Surveys*, New York: John Wiley and Sons.
- Dimock, M., Keeter, S., Schulman, M., Miller, C. (2001.), *Screening for Likely Voters in Pre-Election Surveys*, The Pew Research Center For The People & The Press, Paper prepared for presentation at the 56th Annual AAPOR Conference, <http://www.people-press.org/dimock.htm>.
- Freeman, H. E. (1953.), A note on prediction of who votes, *Public Opinion Quarterly*, 17: 288-292.
- Groves, R. M. (1989.), *Survey Errors and Survey Costs*, New York: Wiley.
- Jordan, L. A., Marcus, A., Reeder, L. G. (1980.), Response Styles in Telephone and Household Interviewing: A Field Experiment, *Public Opinion Quarterly*, 44(2): 210-222.
- Kagay, M. R. (1992.), Variability without Fault: Why Even Well-Designed Polls Can Disagree, u: T. E. Mann, G. R. Orren (ur.), *Media Polls in American Politics*, str. 95-123, Washington, D. C.: The Brookings Institution.
- Lake, C. (1987.), *Public Opinion Polling*, Washington, D. C.: Island Press.
- Lamza Posavec, V. (1995.), *Javno mnijenje: teorije i istraživanje*, Zagreb: Alinea.
- Lamza Posavec, V. (1996.), Pokušaj identificiranja skupine "vjerojatnih glasača" u predizbornim istraživanjima javnoga mnijenja, *Društvena istraživanja*, god. 5, br. 1(21): 185-203.
- Lamza Posavec, V. (1997.), Odbijanje ankete u istraživanjima javnoga mnijenja, *Društvena istraživanja*, god. 6, br. 6(32): 747-772.
- Lamza Posavec, V. (1999.), Problem reduciranosti osnovnoga skupa u telefonskim istraživanjima javnoga mnijenja, *Društvena istraživanja*, god. 8, br. 4(42): 635-656.
- Lamza Posavec, V., Milas, G. (2002.), Provjera primjenjivosti Perryjeva modela "vjerojatnih glasača" u predikciji rezultata izbora za Gradsku skupštinu Zagreba 2001. godine, *Društvena istraživanja*, god. 11, br. 2-3(58-59): 431-451.
- Lamza Posavec, V., Milas, G., Rimac, I., Rihtar, S., Ferić, I. (1998.), *Istraživanje javnoga mnijenja/listopad 1998.*, istraživački izvještaj, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Lamza Posavec, V., Milas, G., Rimac, I., Rihtar, S., Ferić, I. (2001.a), *Istraživanje javnoga mnijenja u povodu izbora za Gradsko vijeće grada Zagreba 2001. godine - usporedni rezultati za deklarirane glasače i deklarirane ne-glasače*, istraživački izvještaj, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Lamza Posavec, V., Milas, G., Rimac, I., Rihtar, S., Ferić, I. (2001.b), *Istraživanje javnoga mnijenja u povodu izbora za Gradsko vijeće grada Zagreba 2001. godine - usporedni rezultati terenske i telefonske ankete*, istraživački izvještaj, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

- Lamza Posavec, V., Rimac, I. (1997.), Dio koji nedostaje: problem neizjašnjavanja u istraživanjima namjere glasovanja, *Društvena istraživanja*, god. 6, br. 6(32): 729-746.
- Lamza Posavec, V., Rimac, I. (2000.), Primjena tehnike telefonskog anketiranja u istraživanju namjera glasovanja na hrvatskim predsjedničkim izborima 2000. godine: studij slučaja, *Društvena istraživanja*, god. 9, br. 4-5(48-49): 601-629.
- Lavrakas, P. J. (1993.), *Telephone Survey Methods*, Newbury Park: Sage Publications.
- Lawrence, A. J., Jordan, A. C. M., Reeder, L. G. (1980.), Response Styles in Telephone and Household Interviewing: A Field Experiment, *Public Opinion Quarterly*, 44(2): 210-222.
- Lin, I-F., Schaeffer, N. C. (1995.), Using Survey Participants to Estimate the Impact of Nonparticipation, *Public Opinion Quarterly*, 59(2): 236-258.
- Moser, C. A. (1958.), *Survey Methods in Social Investigation*, London: Heinemann.
- Newport, F. (2001.), How Does Gallup Define "Likely Voters"?, *The Gallup Organization*, <http://www.gallup.com/poll/releases/pr010524c.asp>.
- Perry, P. (1973.), A Comparison of the Voting Preferences of Likely Voters and Likely Nonvoters, *Public Opinion Quarterly*, vol. 37: 99-109.
- Perry, P. (1979.), Certain Problems in Election Survey Methodology, *Public Opinion Quarterly*, vol. 43: 312-325.
- Saad, L. (1998.), Likely Voters Are The Key To Forthcoming November Elections, *The Gallup Organization*, <http://www.gallup.com/poll/releases/pr981003.asp>.
- Stinchombe, A. L., Jones, C., Sheatsley, P. (1981.), Nonresponse Bias for Attitude Questions, *Public Opinion Quarterly*, 45(3): 359-375.
- Traugott, M. W., Tucker, C. (1984.), Strategies for Predicting Whether a Citizen Will Vote and Estimation of Electoral Outcomes, *Public Opinion Quarterly*, vol. 48: 330-343.
- Voss, D. S., Gelman, A., King, G. (1995.), Preelection Survey Methodology: Details from Eight Polling Organizations, 1988 and 1992, *Public Opinion Quarterly*, 59(1): 98-132.